

categorie zijn vele georganiseerde soorten ontstaan: kindertoneel, poppenspel, bewegingstheater. Overigens springt de machotaai werkelijk van de pagina's: 'explosief als een fragmentatiebom', 'romantische smaak in betonnen fundering', 'asfaltering van het kunstbeleid', 'kwantitatieve eruptie'. Gezien de groeiende aandacht voor de stad als cultuurdrager, is de passage over toekomstige metropolisering van de cultuur interessant. Diepenbrocks bijdrage zit vol (periodiserings)hypothesen die prikkelen tot nader onderzoek.

De twee laatste artikelen handelen over het (maatschappelijk) belang van de letterenstudie. Op uiterst transparante wijze gaat Nico Laan in op de veranderende rol van de letteren in de wetenschapsbeoefening en de daarbij gewisselde argumenten. De letterenstudie is steeds belangrijker geworden als culturele vorming. Zij is een middel tot cultuurspreiding en cultuurkritiek. Hoe sterk de letteren vandaag de dag in de verdediging zijn (steeds meer studenten bij een slinkend budget), moge blijken uit de unieke leerstoel 'de maatschappelijke aspecten van de letterendisiplines' te Utrecht. Thijs Pollman, bekleeder van die leerstoel, schreef een uitstekend leerboekartikel, geheel in de lijn van zijn leeropdracht. Aan de orde komen kunstwetenschap, geschiedenis en taalkunde.

De bijdragen van Laan en Pollmann steken af tegen de overige, die vooral sociologisch-historisch zijn. Opname lijkt louter gerechtvaardigd vanwege de cursus, waarop deze reader is toegesneden. Er is niets op tegen goed onderwijsmateriaal voor een ruimere kring ter beschikking te stellen, maar een meer bescheiden en goedkope uitgave zou te overwegen zijn geweest. De indeling in hoofdstukken suggereert ten onrechte een geheel. Een gedegen inleiding die de verschillende invalshoeken bijeen brengt ontbreekt. Daarin had dan ook ingegaan moeten worden op de vele onvermijdelijke omissies bij de huidige stand van het onderzoek, zoals: de rol van de literaire- en kunstkritiek (van de vroege negentiende eeuw tot en met de krantebijlages van nu), de onschatbare waarde van het (middelbaar) onderwijs in de cultuuroverdracht, (lees)musea en bibliotheken, de historische rol van uitgevers en boekhandelaren als uitdragers van cultuur (denk alleen maar aan negentiende-eeuwse edities als het *Algemeen woordenboek van kunsten en wetenschappen voor den beschaafden stand en ten behoeve des gezellige leven*, de vele encyclopedieën, de Wereldbibliotheek etc. etc.) en, niet te vergeten, radio en televisie. Een dergelijke inleiding zou niet alleen voor studenten nuttig zijn geweest. Zij zou de uitgave voor een ruimer publiek meer gerechtvaardigd hebben.

T. Böhm

MIDDELEEUWEN

J. W. N. Valkestijn, *Geschiedenis van de jongenszang tot aan de reformatie* (Brugge: Tabor, 1989, 324 blz., f49,90, ISBN 90 6597 234 X).

Ongeveer een kwart eeuw was J. W. N. Valkestijn rector cantus van de St. Bavo-kathedraal in Haarlem en directeur van de koorschool die aan de kathedraal verbonden is. Zijn belangstelling voor de geschiedenis van de jongenszang vloeit dus voort uit een grote vertrouwdheid met de praktijk, en het is op die praktijk dat zijn boek zich concentreert. Valkestijn vraagt zich af wat in de loop der tijden het aandeel van de jongenszang is geweest in de ontwikkeling van die muziek in het algemeen en van die voor de kerkelijke eredienst in het bijzonder (9). Deze vraagstelling leidde tot een encyclopedische opzet voor zijn boek waarbij eerst, in een hoofdstuk over 'de oudheid' niet alleen de onvermijdelijke Grieken en Romeinen aan de orde komen, maar ook Assyriërs en Egyptenaren. Daarna volgt in een 'algemeen historisch overzicht' de

jongenszang in Europa, chronologisch, met steeds per periode paragraafjes over de verschillende landen. Het aardige is dat steeds allerlei verwante zaken aan de orde komen — de ontwikkeling van het muziekschrift, de werking van de kapitels — die op zichzelf genoegzaam bekend zijn, maar die hier vanuit het perspectief van het jongenskoor worden bekeken.

Het leven van een koorjongen was hard. Hij kreeg zijn opleiding en moest op alle onmogelijke tijden dat nu eenmaal diensten gehouden werden zijn bijdrage leveren. In de dertiende eeuw verzuchtte paus Clemens IV dat 'naar zijn mening koorjongens bij hun overlijden niet de requiemmis, maar het officie der martelaren verdienden' (77). De jongensstem speelde een grote rol bij de kerkdiensten; als 'engelenstem' was hij in zekere zin het klankideaal voor het middeleeuws gehoor. Het lag voor de hand dat elke jongen op zijn school leerde zingen; vaak was de school een gevolg van de noodzaak een koor bij elkaar te krijgen.

Ruim de helft van het boek is gewijd aan de lage landen. De eerste berichten over jongenszang in de Nederlanden dateren uit 1106 (de Servatiuskerk in Maastricht) maar uiteraard zullen al veel eerder jongens hebben meegezongen. In feite valt er pas over de periode na 1200 meer te zeggen. Valkestijn behandelt ook in dit deel van zijn boek de ontwikkeling deels chronologisch deels thematisch, en binnen de thema's weer per plaats. Het maakt het boek overzichtelijk, maar leidt onherroepelijk tot herhalingen en overlappingsen — zowel tussen het 'overzicht' en het 'Lage Landen'-deel als binnen elk van de twee. Als naslagwerk wordt het boek hier echter des te bruikbaar door (het heeft óók een register).

De werkwijze van Valkestijn is goed te zien in het hoofdstuk over de muzikale verhoudingen tussen kerk en school na 1200. Hij heeft alle literatuur over (kerk)muziek en over onderwijs doorgenomen op zoek naar relevante gegevens, evenals de gepubliceerde bronnen die van belang leken te zijn. Voor dit hoofdstuk betekent het dat hij zwaar op Post leunt — iets dat hij nadrukkelijk vermeldt, zowel in de tekst als in de noten. Doordat hij de vermeldingen van jongenszang bij elkaar zet ontstaat een helder beeld van de rol die dit aspect van het onderwijs speelde, en van de ruzies tussen de kerkelijke autoriteiten en bijvoorbeeld de stadsbesturen rond dit thema. Het is een beeld dat bij Post impliciet aanwezig is, maar dat nu in een eigen lijstje wordt gezet.

Voor Valkestijn is jongenszang een vanzelfsprekendheid. Hij heeft met zijn koor talloze malen in binnen- en buitenland opgetreden, 'zich manifesterend als een enthousiast pleitbezorger voor de jongenszang' zoals de rugtekst vermeldt. In zijn boek besteedt hij nauwelijks aandacht aan het waarom van de deelname van jongens aan de opluistering van de eredienst. Het maakt het einde van het boek wat abrupt. Zo vermeldt hij over het 'opkomend humanisme' dat rectoren van Latijnse scholen zich gingen ergeren aan 'tijdrovende repetities voor de groeiende kerkelijke zangpraktijk'(263). Hij constateert het meningsverschil tussen kerk en school over dit onderwerp, maar op het waarom, op de achtergronden gaat hij niet in. Een ander aspect dat Valkestijn buiten beschouwing laat zijn curieus genoeg de leerlingen zelf: het boek gaat over jongenszang, niet over zangers. Waarschijnlijk is dit deels een bewuste keuze, deels een gevolg van de aard van het bronnenmateriaal. Het leidt er toe dat de ontwikkeling van de liturgie en de muziek de leidraad vormen van het boek, maar die draad blijft zelf wat in de lucht hangen.

Maar Valkestijn biedt teveel dan dat men ontevreden kan zijn — de 'ruim 400 jongens' waarmee Valkestijn in de loop der jaren gewerkt heeft en aan wie hij (onder andere) het boek als afscheidsgeschenk aanbiedt (7) kunnen alleen maar dankbaar zijn voor zo'n cadeau!

F. J. Kossmann

W. C. M. Wüstefeld, *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het middeleeuwse boek in Haarlem* (Hollandse studiën XXIV; Verloren: Hilversum, 1989, 152 blz., f40,-, ISBN 90 70403 25 0).

De stad Haarlem staat bekend als één van de meest belangrijke culturele centra in de Noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen. Met een groot aantal bloeiende kloosters en een welvarende burgerij was er in deze stad een gunstige voedingsbodem voor artistieke ontwikkeling en productie. In deze studie wordt één aspect van deze ontwikkeling en productie, namelijk die van kerkeboeken voor de Sint Bavo, beschreven. Terwijl de rol van Haarlem in de geschiedenis van de boekdrukkunst telkens in de publiciteit is geweest, zijn de manuscripten, vervaardigd in deze stad, nauwelijks bestudeerd. Deze historische studie naar het Haarlemse boekenbezit, gestimuleerd door recent onderzoek van James Marrow naar Noordnederlandse miniatuurkunst, is dan ook bijzonder welkom. De schrijfster heeft voor haar onderzoek het archief van de Sint Bavokerk, aanwezig in het gemeente-archief van Haarlem, uitputtend bestudeerd. Desalniettemin zijn de gegevens over het boekenbezit van deze kerk fragmentarisch, schaars en vaak moeilijk te verbinden. Deze onderzoekshandicap heeft wellicht geleid tot de fragmentarische en wat onevenwichtige indeling van het boek in dertien, ongenummerde hoofdstukken, in omvang variërend van twee tot tien pagina's, en vijf bijlagen. Vele prachtige illustraties verbinden de tekst.

De boekenkamer of *libri* van de Sint Bavo, waarvan het bestaan met zekerheid bekend is vanaf 1245, moet al vroeg bestaan hebben. Voor het eerst wordt deze opgevoerd in de rekeningen in 1428. Over de lokatie en inrichting van de librerie is niets met zekerheid bekend, maar de schrijfster oppert terecht veronderstellingen hierover naar analogie met andere, meer bekende kerklibreries. Welke boeken bevonden zich in de librerie? Alleen de boeken die in de kerk in gebruik zijn geweest: liturgische boeken als evangeliaria, bijbels, missalen, antifonaria en gradualen. Een inventaris of register van de librerie is niet bekend en naar de exacte omvang van de bibliotheek kunnen we slechts raden. De omvang moet echter substantieel zijn geweest, gezien de 32 altaren in de kerk. Van slechts zes bewaard gebleven handschriften in de Haarlemse stadsbibliotheek is zeker dat zij in de Sint Bavo zijn gebruikt en zich in de librerie moeten hebben bevonden; van vier andere manuscripten kan slechts verondersteld worden dat zij voor de Sint Bavo bestemd waren.

De auteur bespreekt de twee meest interessante gevallen uit deze lijst: het oudste manuscript-fragment dat in verband met de Sint Bavalibrerie staat, afkomstig uit een missaal van ca. 1300 en het zogenaamde linnenweversmissaal, uit ca. 1400. Het laatste manuscript is belangwekkend vanwege zijn rijke illustraties. Het was in gebruik in de kerk rond 1410 en behoorde bij het Onze Lieve Vrouwe-altaar, in 1471 toegewezen aan het linnenweversgilde.

Meer gegevens hebben we over de Doekencollectie uit de vijftiende en zestiende eeuw, te meer daar de auteur boeken kan situeren op grond van penwerk en banddecoraties. Ook zijn gegevens bewaard met betrekking tot particuliere schenkingen. Het *pièce de résistance* is in dit verband een manuscript, dat zich nu in de Public Library in New York bevindt en dat misschien ooit door schenking in het bezit van de Sint Bavo is geweest: een rijk versierd *Graduale* uit 1493/1494 met onder meer verluchtingen van de beroemde Hollandse boekverluchter Jan Spierinc. Middels familiewapens, aanwezig in de codex, valt deze in Haarlem te situeren, maar de afbeeldingen van heiligen en de varianten in bepaalde litanieën wijzen veeleer op oorspronkelijke bestemming voor het augustijner klooster in Haarlem dan voor de Sint Bavokerk. Dat het boekenbezit van de Sint Bavo uiteindelijk meer aanleiding dan resultaat is van deze studie, blijkt met name uit de resterende informatie die het boek biedt: een hoofdstuk over opdrachten van de